

NUSRET ŠEHIĆ, *Četništvo u Bosni i Hercegovini 1918—1941*.
Sarajevo 1971, izd. Akademija nauka i umjetnosti Bosne
i Hercegovine, str. 239.

Izučavanje političke povijesti Jugoslavije između dva svjetska rata ne može se ograničiti samo na djelovanje političkih stranaka, mada su one bile njen veoma značajan činilac. Historiografski radovi koji obrađuju i one snage što su djelovale uz političke stranke ili mimo njih znatno pridonose boljem i kompletnijem sagledavanju složenih procesa političkog razvoja dvadesetdvođodišnjeg razdoblja u kojem su se jugoslavenski narodi prvi put u svojoj povijesti našli u zajedničkoj državi. Jedan od takvih znanstvenih radova je i monografija Nusreta Šehića, *Četništvo u Bosni i Hercegovini 1918—1941*, koja nas upoznaje s političkom ulogom i oblicima djelatnosti jedne od nacionalističkih organizacija stare Jugoslavije.

1

U *prvoj* glavi, pod naslovom *Korijeni četničkog pokreta*, Šehić je prikazao razvoj četničkog pokreta od 1904. do 1918. godine. Ime četnik, utvrđuje autor, dolazi od riječi četovanje (četničko ratovanje), što je specifičan naziv za ratovanje u posebnim uvjetima života balkanskih naroda pod tuđinskom, turskom vlašću. U 19. stoljeću četovanje je sinonim za nacionalni otpor balkanskih naroda, a četnici predstavljaju nacionalne borce, najodvažnije, najhrabrije i najsmjelije narodne ljude. Takvo obilježje i značenje imao je pojam četnika i u srpskom narodu. No, potkraj 19. i na početku 20. stoljeća, kad su prostrani dijelovi Balkanskog poluotoka oslobođeni od turske vlasti i kad su stvorene moderne nacionalne države balkanskih naroda, a dio balkanskog prostora ostao pod turskom vlašću, javlja se težnja za proširenjem granica balkanskih država i za oslobođenjem još porobljenih sunarodnjaka. Kako je pod turskom vlašću ostala još Makedonija, a aspiracije na to područje imale su i Srbija i Bugarska i Grčka, to su upravo na makedonskom tlu, pod parolom nacionalnog oslobođenja, nikle grupe četnika što su ih organizirale mlade balkanske buržoaske države. Tada se četovanje stavlja u službu državne politike, a četnici (komite) postaju »naoružana prethodnica osvajačkih aspiracija svojih buržoazija« (13). Oružana četnička akcija Srbije u Makedoniji uslijedila je neposredno poslije ugušenog Ilindenskog ustanka i sukobljava se s istom takvom akcijom Bugarske i Grčke. Makedonija postaje poprište pravoga malog rata koji se vodi u vrlo drastičnom obliku.

Upozorivši na to da je do tada pojam četništva u Srbiji bio vezan za pozitivne tradicije borbe srpskog naroda za nacionalno oslobođenje, a da se oružanom akcijom srpskih četnika u Makedoniji četništvo stavlja u službu srpske buržoazije

za ostvarenje njenih praktično-političkih ciljeva, Šehić započinje sustavno praćenje razvoja četništva s 1904. godinom, tj. kad je ta akcija Kraljevine Srbije u Makedoniji i počela. Šehić je pregledno prikazao prve inicijative za osnivanje četničkih grupa, ulogu pojedinih istaknutijih ljudi, odnos srpske vlade i vojnih vrhova prema četničkoj akciji, posebno s obzirom na međunarodne posljedice (stav Austro-Ugarske), odnose Srbije s ostalim balkanskim državama (Bugarskom i Grčkom koje su također pribjegle oružanoj komitskoj akciji u Makedoniji), organizaciju četničke akcije, rukovodeći kadar, raspuštanje četničkih grupa na teritoriju Makedonije 1908. godine i ponovno oživljavanje četničke akcije 1911, ulogu četničkih akcija u balkanskim ratovima i u prvom svjetskom ratu. Autor se osvrnuo i na djelatnost i ulogu u četničkoj akciji Koste Pečanca, vodeće ličnosti četničkog pokreta između dva svjetska rata. Iz autorova razlaganja nedvosmisleno proizlazi da je četništvo u razdoblju od 1904. do 1918. godine sadržavalo u sebi nacionalistički program srpske buržoazije i da su srpski četnici bili u službi politike srpske države koja je, ostvarujući svoj program ekspanzije, iskoristavala, više ili manje, narodnu tradiciju o četništvu kao narodnom pokretu u borbi protiv tuđinske vlasti. Ono je tada ispoljilo sve bitne komponente koje će biti karakteristične za taj pokret i u staroj Jugoslaviji kada četništvo djeluje u posebnoj organizaciji nazvanoj Udruženje četnika.

U drugoj glavi, koja nosi naslov *Organizaciona struktura i međusobni odnosi četničkih udruženja*, Šehić prati razvoj četničkog pokreta poslije stvaranja zajedničke jugoslavenske države, kad pokret u novim uvjetima nastavlja svoju ulogu instrumenta velikosrpske buržoazije. Šehić je utvrdio postojanje više četničkih udruženja od kojih je prvo, pod nazivom »Udruženje četnika za slobodu i čast otadžbine«, osnovano 1921. godine. U toku 1924. god. konstituiraju se još dva četnička udruženja koja se već svojim nazivima (»Udruženje srpskih četnika za Kralja i Otadžbinu« i »Udruženje srpskih četnika Petar Mrkonjić«) predstavljaju kao isključivo srpske nacionalističke organizacije. Dok je »Udruženje četnika za slobodu i čast otadžbine« isticalo, barem verbalno, jugoslavensku političku orijentaciju, pa je u svoje redove uključivalo i članove nesrpskih nacionalnosti, druga dva udruženja (osnovana 1924. godine) isticala su kao bitan dio svoga političkog programa stvaranje Velike Srbije, tražila oslonac samo u srpskom stanovništvu i osnivala svoje organizacije u dijelovima države, gdje živi srpski živalj. Ipak, u razmatranju idejno-političke orijentacije prvoga četničkog udruženja treba imati na umu da se u redovima većine ekstremnih srpskih nacionalista Jugoslavija praktično tretirala kao proširena Srbija, pa unatoč verbalno isticanom jugoslavenskom programu i ovdje je zapravo riječ o srpskoj nacionalističkoj organizaciji.

Četnička udruženja imala su u početku karakter staleških organizacija koje su uglavnom okupljale ratne veterane. Međutim, već vrlo rano one uključuju u svoje redove i ostale građane, a posebno nastoje pridobiti omladinu. To je s vremenom (nekoliko godina pred drugi svjetski rat) dovelo do podvajanja na stare i nove četnike i do osnivanja posebnog »Društva starih četnika«.

U pogledu društveno-ekonomskog uređenja četništvo je željelo konzerviranje postojećeg poretka u Jugoslaviji. Raspravljajući o rukovodstvu četničkih organizacija, o odnosu omladine i ostalih građana prema četničkim udruženjima, autor je utvrdio: »U rukovodstvu četničkih organizacija bili su većinom ljudi koji su

glavni smisao svoje aktivnosti vidjeli u čuvanju karadorđevićevske Jugoslavije i koji nisu bili dorasli da daju odgovore na najakutnija društveno-politička zbivanja u zemlji. U Udruženju nije djelovao nijedan istaknutiji intelektualac i pretežno seljački vođe ove organizacije, četničke vojvode i penzionisani oficiri i podoficiri bez dovoljno organizatorske i ideološke spremne, nisu imale snage da nadahnu i ustroje pokret po uzoru na moderne nacionalističke pokrete u Zapadnoj Evropi. To što je u rukovodstvu četničke organizacije imao glavnu riječ neobrazovan i primitivan elemenat, neosporno je imalo uticaja na pasivan odnos omladine prema ovim udruženjima. Tome je doprinijela i činjenica da su četnici, vezujući se čvrsto za režim Jugoslavije i preuzimajući u njemu u pojedinim momentima funkciju žandarmerije i policije, samim tim odbijali od sebe većinu građana, a postali privlačni za sve one koji su organizaciju željeli iskoristiti za svoje lične interese« (59—60).

U tome poglavlju autor je utvrdio i mrežu četničkih organizacija u Bosni i Hercegovini, nacionalni i socijalni sastav članova četničkih udruženja u tom području, političku pozadinu sukoba među četnicima i osnivanje više četničkih udruženja, odnos četničkih udruženja prema sličnim nacionalističkim organizacijama, te pokušaje da se ostvari jedinstvena fronta nacionalista. Autorove analize četničkih organizacija na području Bosne i Hercegovine pokazuju da su u četničkim udruženjima kudikamo najbrojnije bili zastupljeni Srbi, uz tek neznatan broj Hrvata i Muslimana. Zbog uskoga srpskog nacionalnog obilježja četništva u Jugoslaviji između dva svjetska rata ideja jugoslavenstva — kada je i isticana — bila je u potpunom neskladu s političkom praksom četništva, pa je četništvo zapravo bilo oruđe ekstremnoga srpskog nacionalističkog pokreta.

Posebnu pažnju privlače oni dijelovi autorova izlaganja u kojima se utvrđuje odnos Radikalne stranke prema četničkim udruženjima. »Upravo pod pritiskom Radikalne stranke — piše Šehić — jedna grupa četnika koju je predvodio P. Račić suprotstavila se dotadašnjem rukovodstvu Udruženja četnika za slobodu i čast otadžbine, sa motivacijom da je ono iznevjerilo srpsku tradiciju četništva jer u samom nazivu Udruženja nije jasno označilo da je to, prije svega, srpska nacionalna organizacija. Tako se pitanje tadašnjeg naziva četničkog udruženja iskoristilo kao povod da se razbije dotadašnja jedinstvena četnička organizacija. Neposredan razlog cijepanja četnika na više udruženja sadržan je ipak bio u nastojanju Radikalne stranke da u novoj četničkoj organizaciji stvori sebi poslušnan instrument za svoje političke ciljeve, pošto je u dotadašnjoj četničkoj organizaciji jači uticaj imala Demokratska stranka. Pored toga, u rukovodstvu Udruženja četnika za slobodu i čast otadžbine postojala je jedna manja grupa četnika koja je nastojala da obezbijedi veću političku samostalnost četničke organizacije od tadašnjih političkih stranaka time što će joj dati vanstranačko obilježje. To prvenstveno nije moglo konvenirati Radikalnoj stranci, koja je imala ambicije da u svim srpskim političkim i nacionalnim organizacijama ostvari dominantan uticaj« (80). Autor također utvrđuje još jednu značajnu činjenicu: Radikalna je stranka odlučujuću ulogu u stvaranju srpskih četničkih organizacija povjerila ljudima koji su u isto vrijeme bili i povjerljive ličnosti dvora (Puniša Račić, Vasilije Trbić, Dragutin Okanović, Milić Đorđević, Svetolik Savić). Prema nekim podacima može se naslutiti da je dvor bio upleten i u međusobne sukobe četnika, posebno s obzirom na to što su se neki četnici u rukovodstvu prve četničke organizacije »Udruženje četnika za slobodu i čast otadžbine« eksponirali kao crnokuci u procesu Dragutinu Dimitrijeviću Apisu (Solunski proces).

Prilično prostora Šehić je posvetio i razmatranju djelovanja Srpskog kulturnog kluba koji je uoči rata preuzeo ulogu ujedinjavanja Srba u jedinstvenu srpsku političku frontu radi uspješnije borbe protiv hrvatskoga nacionalnog pokreta. U tom okupljanju trebalo je da nađu svoje mjesto i četničke organizacije. Iako se prve zamisli o zbijanju srpskih redova mogu zabilježiti već nakon atentata na kralja Aleksandra, do ozbiljnijih napora u tom pravcu došlo je tek nakon sporazuma Cvetković-Maček. Tada su se jasno iznosili i zahtjevi za stvaranje Velike Srbije unutar Jugoslavije, uz isticanje predestinirane uloge Srba u jugoslavenskoj državnoj zajednici.

Osnovni društveni i politički pogledi četnika naslov je treće glave Šehićeve monografije. Autor najprije utvrđuje da je u četničkim redovima bilo malo intelektualaca i da su osnovni ton organizacijama davali pripadnici poluobrazovanoga gradskog sloja stanovništva i zaostalog seljaštva. Zbog toga, kad je trebalo definirati svoj stav o nizu ideoloških pitanja, četništvo naprosto nema vlastitih snaga da to učini, pa prihvaća ideološke koncepcije sličnih i njima bliskih nacionalističkih udruženja. Kako je »Udruženje četnika za slobodu i čast otadžbine« u prvim godinama djelovanja ostvarilo akciono jedinstvo s Orjunom, to su četnici tada imali gotovo identične stavove s orjunašima (mnogi članovi Udruženja četnika bili su istodobno i članovi Orjune) prema jugoslavenskom unitarizmu, ideji federalizma i hrvatskom pitanju. Ali, kad su se u Udruženju četnika zaoštrili odnosi između ekstremne srpske nacionalističke struje i grupe koja je bila više jugoslavenski orijentirana (što je dovelo do podvajanja), u programu novih četničkih organizacija prevladala je naglašena velikosrpska orijentacija. List *Srbadija* od 16. XI 1924. pisao je da su se četnici borili pod srpskom zastavom i stoga se mogu nazivati samo srpska organizacija, da je srpski narod gospodar države, on ju je izvojevao, oslobodio, oružjem osvojio i oružjem će je držati i braniti (109). Same nazive »Jugoslavija« i »jugoslavenstvo« četnici su ocijenili kao austrijski import, kao nešto što je usmjereno protiv Srba, kao atak na srpsko ime i srpsku tradiciju. Tada »Udruženje srpskih četnika za Kralja i Otadžbinu« ostvaruje tijesnu suradnju s organizacijom Srpska nacionalna omladina (SRNAO) — inače ekspozituroom Radikalne stranke — s kojom se ideološki poistovjećuje. U četničkim i srnaovskim glasilima ističe se da su Srbi borbeni i nepomirljivi narod. Naprotiv, s Hrvatima se može samo upravljati, ali nikako surađivati i zajednički raditi. Sve četničke organizacije u praktičnoj politici osuđuju svaki pokušaj promjene državnog uređenja. »Uporno odbijanje svih inicijativa i prijedloga o preuređenju države — utvrđuje Šehić — kojim se željela revidirati politika nacionalnog unitarizma i izmijeniti tadašnji centralistički državni sistem karakteristično je za Udruženje četnika za slobodu i čast otadžbine i onda kada su već vodeće srpske političke stranke shvatile potrebu da se nešto izmijeni u postojećem unitarističko-centralističkom uređenju i poduzimale inicijative u tom pravcu« (115). Autor se posebno osvrće na pitanje statusa Bosne i Hercegovine u kombinatorici građanskih političkih stranaka i na stav četnika prema tom pitanju i kaže: »Bosna i Hercegovina bile su područje posebnog interesovanja srpskih nacionalističkih krugova, i to je došlo do posebnog izražaja onog momenta kada se od strane rukovodstva Jugoslavenske muslimanske organizacije postavio zahtjev da se ove pokrajine obrazuju kao četvrta bosansko-hercegovačka teritorijalno-politička jedinica« (118).

U ovoj glavi autor raspravlja i o stavovima četnika prema buržoaskom parlamentarizmu i utvrđuje njihovo nepovjerenje prema takvom sustavu, a zalaganje

za autoritativni oblik vlasti. Stoga su četničke organizacije i pozdravile uspostavu šestojanuarske diktature, a u svojim glasilima s prilično simpatija govorile o autoritativnim režimima u Italiji i Njemačkoj, mada su istodobno smatrale neprihvatljivima sve konkretne manifestacije tih država u vanjskoj politici.

Četnički pokret imao je krajnje negativan stav prema ideologiji komunizma i Komunističkoj partiji Jugoslavije. Kao nacionalistički pokret, četništvo je bilo nepomirljivi protivnik komunizma, što je došlo do izražaja u četničkim pravilima. Antikomunističkoj aktivnosti četnika autor je posvetio posebno, četvrto poglavlje koje nosi naslov *Mjesto i uloga četnika u borbi protiv radničkog pokreta i Komunističke partije Jugoslavije*. Buržoaski poredak u novoj jugoslavenskoj državi imao je u radničkom pokretu opasnog protivnika pa su se vladajući krugovi u borbi protiv njega oslanjali ne samo na policijski aparat i žandarmeriju, nego i na poluvojničke formacije nacionalističkih organizacija. U ovom poglavlju autor prati pojavu i antikomunističko djelovanje niza nacionalističkih organizacija (Narodna garda, Narodna odbrana, Orjuna) među kojima su i četnici našli svoje mjesto. Šehić ispravno utvrđuje da bi bila jednostrana tvrdnja da su nacionalističke organizacije imale isključivi zadatak da se bore protiv radničkog pokreta. Njihov je zadatak bio da se bore protiv svih oblika opozicije i otpora režimu, pa su u okviru toga zadatka istupale i protiv radničkog pokreta i KPJ onda kad god su ocijenile da djelovanje komunističke predstavlja realnu opasnost za buržoaski sustav i vladajući politički režim. Raspravljajući o antikomunističkoj aktivnosti nacionalista u Bosni i Hercegovini, autor se posebno zadržao na pojavi i djelovanju grupe socijalista krajnje desnog krila nazvane »zvonaši« (po glasilu *Zvono*) koji su u radničkom pokretu istupali s nacionalnim atributima i u kritici radničkog pokreta nalazili dodirne točke s ekstremnim nacionalističkim strujama. Značajno je da su četnička udruženja u svojoj antikomunističkoj djelatnosti najuže surađivala s ruskim emigrantima.

Peta glava, pod naslovom *Odnos četničkih organizacija prema režimu*, obrađuje različite oblike podrške četničkih organizacija režimu u obrani postojećeg državnog i društvenog uređenja. Te su akcije u početku imale pretežno vojno obilježje (npr. angažiranje četnika u letećim odredima za pacifikaciju Makedonije i Novopazarskog sandžaka). No, vrlo rano četnici su se uključivali i u političke akcije, kao što su pomoć režimskim strankama (prije svega Radikalnoj stranci) na skupštinskim izborima pri čemu su ispoljili sklonost nasilju i upotrebi fizičke sile. Na osnovi nekih oskudnih podataka može se naslutiti i njihovo uključivanje u obavještajne zadatke. Međutim, autor je upozorio i na određena neslaganja i nesporazume između četničkih organizacija i režimskih vlasti. U nekim fazama političkog razvoja zemlje vlasti su, iz političkog oportuniteta, sprečavale rad pojedinih četničkih organizacija na terenu ili čak obustavljale djelovanje pojedinih četničkih pododбора. Ipak, u javnosti su četnička udruženja s pravom tretirana kao režimske organizacije. Kad su protivničke političke organizacije dolazile u sve oštiriji (čak i fizički) sukob s četnicima, oni su zahtijevali ne samo zaštitu od »anacionalnih elemenata« nego i donošenje zakona koji bi napade na četnike tretirao kao napade na državu i njen poredak. Četnici su rado sebi pripisivali ulogu nosilaca nacionalnog preporoda i predstavljali se kao realno jedini sposobni činilac ostvarenja političkoga i društvenog preobražaja. Dakako, to su bile posve neopravdane i megalomanske pretenzije s obzirom na konzervativnu ideološku osnovu četništva i povezanost

četnika s reakcionarnim snagama društva. Autor je pri tome upozorio još i na to da su Udruženje četnika i njegovi članovi bili opterećeni slabostima koje je u sebi nosilo nedovoljno razvijeno građansko društvo pa u redovima četnika nije teško evidentirati i utvrditi tendencije lakog bogaćenja i drugih popratnih pojava toga procesa. U nacionalističkoj četničkoj organizaciji našli su okrilje brojni pojedinci skloni korupciji, karijerizmu i zloupotrebama. Nerijetko su se i članovi najvišega četničkog rukovodstva međusobno optuživali zbog zloupotreba.

U posljednjoj, *šesto*j glavi autor obrađuje temu *Četnici kao nosioci gerilskog oblika ratovanja u planovima najviših vojnih vlasti predratne Jugoslavije*. Razmatranjem niza vojnih dokumenata Generalštaba jugoslavenske vojske Šehić je pokušao utvrditi kakvo je bilo gledište vojnih vrhova stare Jugoslavije o gerili u eventualnom budućem ratu i jesu li ti vrhovi računali na tadašnja četnička udruženja kao na činioce u organiziranju i vođenju gerile. Prema nekim podacima, čini se da je Generalštab smatrao da u uvjetima modernog ratovanja više nije moguće angažirati četničke organizacije. Međutim, postoje i Uputstva o četničkom ratovanju iz 1929. godine koja upućuju na protivan zaključak. Doduše, ta su Uputstva niz godina bila zanemarena i tek prvih mjeseci 1941. godine ponovo bila aktualizirana, pa se može pretpostaviti da se pred samo izbijanje rata ponovo pomišljalo na angažiranje četničkih organizacija. U razmatranju toga pitanja autor je iskoristio i poslijeratne izjave nekoliko istaknutih vojnih rukovodilaca bivše jugoslavenske vojske (Dušana Simovića, Petra Kosića, Branka Popovića) koji su osobno sudjelovali u kreiranju ratnih planova neposredno pred rat. Analizirajući te (ponekad i kontradiktorne) izjave, autor dolazi do zaključka da gerilski rat nije ulazio u kalkulacije i planove Generalštaba bivše jugoslavenske vojske do pred sam početak rata (201). Pred sam rat mogu se utvrditi neke inicijative, ali se one nisu mogle realizirati zbog nedostatka vremena. U vezi s tim autoru se nameće i pitanje: je li četnička akcija oficira bivše jugoslavenske vojske, predvođenih pukovnikom Dražom Mihailovićem, uslijedila kao rezultat prethodno pripremljenih koncepcija o otporu neprijatelju putem gerile ili je cijela ta akcija rezultat stjecanja okolnosti i samoinicijative Draže Mihailovića? Najzad, ostaje otvoreno i pitanje kako su se u gerilu imale uključiti četničke organizacije, a s tim je tijesno povezano i pitanje kontinuiteta predratnoga i ratnog četničkog pokreta. Na kraju toga poglavlja autor daje zanimljive rezultate istraživanja o opredjeljivanju članova lokalnih vodstava četničkih organizacija u nekim dijelovima Bosne i Hercegovine 1941. godine i u vrijeme trajanja NOB-a.

2

U izradbi ove monografije Nusret Šehić nije se mogao osloniti na prethodna istraživanja (makar i na parcijalnu obradu) jer dosadašnja oskudna literatura o četništvu nije znanstvenog već publicističkog karaktera. U znanstvenoj literaturi četnički pokret tek se usput spominje u radovima o drugim nacionalističkim organizacijama. Zbog toga je Šehićev rad doista pionirski i već po tome zavređuje pažnju istraživača novijeg razdoblja povijesti jugoslavenskih naroda. Šehićev tekst temelji se na proučavanju arhivske građe i suvremenog tiska.

Pri tome je Šehić — kao i svi istraživači političke povijesti stare Jugoslavije — došao u ozbiljne teškoće zbog razasutosti građe po arhivskim ustanovama i nesređenosti arhivskih fondova. Ipak, zašao je u sve značajnije arhive i nacionalne knjižnice u zemlji, gdje je pretpostavljao da će naći materijala o četničkom pokretu. U nastojanju da dođe do što više podataka ili da provjeri podatke iz arhivskih dokumenata ili građanskog tiska Šehić je prišao i anketiranju, odnosno prikupljanju izjava još živih sudionika pokreta. Dakako, anketiranje je, zbog subjektivizma anketiranih osoba, prilično nepouzdan izvor i kad je riječ o naprednim pokretima i organizacijama, a pogotovu kad se radi o reakcionarnoj organizaciji koja je doživjela svoj ideološki i politički slom u krvavom obračunu s pobjedonosnim komunističkim pokretom. Međutim, autor je bio svjestan toga da to nisu izvori prvoga reda i da njihova upotreba zahtijeva krajnji oprez, pa je u obradi tako i postupio. Treba istaći da je Šehićev postupak s izvornom građom, bilo koje vrste bila, metodološki ispravan i korektan. Ulažući veliki napor i brižljivo prikupljajući podatke on je nakon višegodišnjeg rada uspio izraditi monografiju koja predstavlja značajan prilog proučavanju razvoja jugoslavenske države između dva svjetska rata.

Kompozicijski, autor se odlučio za problemsku obradu (samo u prvoj glavi primijenio je kronološku metodu). Tako je izbjegao opasnost da dađe kroniku zbivanja u kojoj bi bitne odrednice četničkog pokreta bile manje uočljive. Sistematizacija po određenim problemima omogućila mu je iscrpniju obradu i obimniju argumentaciju. U pojedinim poglavljima autor je četnički pokret u razdoblju od 1918. do 1941. godine zahvaćao kao cjelinu konfrontirajući ga sa stavovima i akcijama drugih političkih činilaca i uklapajući ga u opći politički razvoj bez posebne unutrašnje periodizacije. U tome se ispoljava i jedan nedostatak obrade jer možda bi konfrontacija bila reljefnija da su unutar problemski formiranih poglavlja jače naglašene pojedine faze razvoja. Naime, politički razvoj stare Jugoslavije od 1918. do 1941. godine, mada zaokružena cjelina, ipak ima svoje cezure koje ga dijele u više faza s akcentima na različitim karakteristikama, pa je i četnički pokret ili o tome morao voditi računa ili su same prilike djelovale na pokret. Npr. u praćenju širenja četničkih organizacija sigurno nije podjednako prikladna politička klima prije i poslije 1929. godine. Kad se govori o ideološkoj borbi četnika, onda ona nema jednaki naglasak i isti intenzitet u cijelom razmatranom razdoblju.

Treba, međutim, naglasiti da je Šehić ispoljio dobro poznavanje općega političkog razvoja jugoslavenske države između 1918. i 1941. godine, odnosno poznavanje novije literature koja obrađuje to razdoblje. Njegov znanstveni interes mnogo je širi od razmatrane teme, što je došlo do izražaja u onim dijelovima monografije u kojima raspravlja o zbivanjima, organizacijama ili pitanjima koja nisu u direktnoj vezi s temom, ali koja uklopljena u razmatranje pridonose njenoj temeljitijoj obradi (takvi su npr. dijelovi teksta u kojima se raspravlja o Srpskom kulturnom klubu, o »zvonašima«, o Jugoslavenskom antimarksističkom komitetu).

Pojedina poglavlja Šehić je (po potrebi) podijelio u uže podteme čime je postigao veću preglednost i sistematičnost. Raspored poglavlja i njihovo unutrašnje strukturiranje izvedeni su u logičnom redosljedju. U cjelokupnom analitičkom postupku odražava se suvremeni historiografski pristup. Autor se nije ograničio na rekonstrukciju zbivanja, već je nastojao utvrditi korijene pokreta, društvenu

i nacionalnu pripadnost vođa i članova pokreta, kauzalne veze pokreta sa socijalnim i političkim kretanjima u državi i dati povijesne ocjene. U tome, dakako, nije uvijek i u svim pojedinostima podjednako uspio. Ipak, neke osnovne i za četnički pokret bitne ocjene, do kojih je Šehić došao, neće se više moći mimoći.

Prva obrada jednoga specifičnog nacionalističkog pokreta, koji je bio sastavni dio srpske građanske nacionalističke politike, i to u širokom vremenskom razdoblju više od dva decenija, popraćena je i nekim slabostima na koje treba upozoriti. Neke je nedostatke uočio i sam autor, kad je u uvodnim napomenama napisao da »[...] tekst pojedinih poglavlja nije ujednačen, da su neke aktivnosti četnika detaljnije obrađene, a neke, koje bi možda zasluživale širu obradu, samo su naznačene«. S naše strane upozorili bismo, prije svega, na neusklađenost naslova monografije s njenim tekstom. Mada je autor sebi postavio zadatak da obradi četnički pokret u Bosni i Hercegovini, svoje je raspravljanje proširio izvan tog područja i pretežno se bavio četničkim pokretom u cjelini. Prelaženje okvira Bosne i Hercegovine razumljivo je, jer je upravo nemoguće istraživati četnički pokret u jednom dijelu jugoslavenske države, a da se pri tome ne zahvati i njegova aktivnost u ostalim područjima i posebno kreiranje četničke djelatnosti u središtu organizacije i središtu jugoslavenske politike. Autor je, doduše, znatan dio izvorne građe prikupio na teritoriji Bosne i Hercegovine (posebno je na tom području izvršio anketiranje i proučavao nacionalnu i socijalnu strukturu), ali je u cjelokupnoj obradi Bosna i Hercegovina ipak ostala tek usputni dodatak, više obrazac za ilustraciju, nego središnji prostor razmatranja. (Prema tekstu monografije možda bi bolje odgovarao naslov: Četnički pokret 1918—1941. s posebnim osvrtom na djelovanje u Bosni i Hercegovini.) S druge strane, mada je četništvo zahvaćeno u širim razmjerima, ipak nije do kraja iscrpljena njegova obrada na cjelokupnom jugoslavenskom području, pa će ova monografija, vjerujemo, potaknuti daljnja istraživanja djelovanja četnika u pojedinim dijelovima jugoslavenske države. Ta će istraživanja sigurno upozoriti na neke specifičnosti s obzirom na političko stanje i raspored političkih snaga u pojedinim dijelovima države (npr. u Hrvatskoj).

Nadalje, Šehić je vrlo dobro razlučio četničke organizacije i objasnio pozadinu osnivanja novih četničkih udruženja, ali ih u raspravljanju nije uvijek lučio, već je često navodio samo zajednički naziv »četnici«, ili »četništvo«, »četničke organizacije«, »Udruženje četnika«. Doduše, ponekad to nije bitno i može se dopustiti konfrontacija četničkog pokreta kao cjeline s drugim političkim snagama, ali na mnogim mjestima precizni naziv i određivanje o kojem je četničkom udruženju riječ bilo je potrebno s obzirom na postojanje izvjesnih razlika u stavovima i praktičnoj akciji pojedinih četničkih organizacija.

Autor je samo na jednom mjestu (181) usput spomenuo održavanje dva četnička kongresa 1935. i 1938. godine. Za drugi kongres navodi da je održan u Skopju, a za prvi ne kaže gdje je održan. Šehićeva uvodna isprika da nije obradio neke aktivnosti četnika, koje su zaslužile širu obradu, sigurno se odnosi i na četničke kongrese. Ipak treba požaliti da tim četničkim skupovima autor nije posvetio više pažnje. Kongresni dokumenti i istupi pojedinih govornika uvijek pružaju mnogo materijala za utvrđivanje stavova i gledanja na neke konkretne, tekuće političke akcije i probleme. Autor je, međutim, iskoristio samo podatke o broju pododbora izražavajući istodobno sumnju u pouzdanost podataka.

Mada se u cjelini mora utvrditi autorova ispravna upotreba povijesnih pojmova i terminologije, ipak treba upozoriti i na neke slučajeve kad je ta preciznost izostala. Tako je autor na više mjesta jugoslavensku državu između 1918. i 1929. godine nazivao Država Srba, Hrvata i Slovenaca (ili Država SHS) umjesto Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca. Naziv Država Srba, Hrvata i Slovenaca nije ispravno upotrebljavati za jugoslavensku državu do 1929. godine, ne samo zato što to nije njezin službeni naziv, već i zbog toga što suviše podsjeća na naziv države koja je nastala slomom Austro-Ugarske Monarhije od naših zemalja koje su dotada bile pod njenom vlašću. To je Država Slovenaca, Hrvata i Srba koja je postojala do proglašenja ujedinjenja 1. XII 1918. kad se ujedinjuje s kraljevinama Srbijom i Crnom Gorom u jedinstvenu državnu zajednicu — Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca. Doduše, kad god je autor naziv Država SHS ispisivao punim riječima, može se po poretku riječi (Srbi su tada na prvom mjestu, a Slovenci na posljednjem) zaključiti da nije riječ o kratkotrajnoj Državi Slovenaca, Hrvata i Srba (ovdje je poredak obrnut) koja je postojala samo do ujedinjenja. U slučajevima pisanja kraticom ta razlika nije uočljiva. Zato naziv Država SHS i treba upotrebljavati samo za onu državnu tvorevinu koja je taj naziv uistinu i nosila. Neispravan je i naziv »hrvatska banovina« koji je autor u više navrata (116, 117, 119, 205) upotrijebio za Banovinu Hrvatsku ustrojenu na temelju sporazuma Cvetković-Maček 1939. godine. Treba skrenuti pažnju i na jednu (vjerojatno slagarevu) grešku koja čitatelja dovodi u zabunu, a odnosi se na naziv pripadnika grčkih ilegalnih grupa koje su djelovale u Makedoniji do 1918. godine pored srpskih četnika i bugarskih komita. Naime, za grčke četnike upotrebljava se naizmjenice naziv »andrati« (24, 30, 34) i »andarti« (33, 38), pa manje upućenom čitatelju ostaje otvoreno pitanje koji je naziv ispravan.

Na kraju treba još jednom podvući da je Šehićev pionirski istraživački rad na proučavanju četničkog pokreta u staroj Jugoslaviji rezultirao vrijednom monografijom koja je obogatila povijesnu literaturu o novijem razdoblju povijesti jugoslavenskih naroda.

Hrvoje Matković

*MIRA KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Radni slojevi Zagreba
od 1918. do 1931, Zagreb 1973, str. 424.*

Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske u proljeće 1973. godine objavio je monografiju M. Kolar-Dimitrijević, Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931, autorice, asistenta u Institutu, koja je već dosad poznata po nekoliko desetaka radova iz problematike strukture i položaja radničke klase u Hrvatskoj u razdoblju između dva svjetska rata. Monografija Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931. još jednom je pokazala akribiju autorice, njezinu svestranu analizu podataka o socijalno-ekonomskim prilikama radnog stanovništva, u ovom slučaju Zagreba, grada koji je, uz to što je privredni centar, bio i centar